

Władysława Szulakiewicz

ORCID: 0000-0001-8614-2955

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

Józef Jan Miąso — nestor polskiej historii oświaty i wychowania¹

Józef Jan Miąso: The Doyen of Polish History of Education and Upbringing

ABSTRACT

The aim of this text is to present the scientific and organizational work of Professor Józef Jan Miąso and its significance for the history of education. The article was written on the occasion of the scholar's 95th birthday. It focuses primarily on (1) key aspects of the Professor's scientific and professional biography, (2) his views on the study and teaching of the history of education and upbringing, and (3) his role in the development of the community of historians of education and the evaluation of other researchers' scientific achievements. The article also emphasizes the important conclusions that emerge from the Professor's biography for research into the history of education.

The analysis of the scholar's biography shows that important principles for those studying the pedagogical past include the reliability of scientific research, concern for the development of the academic community, and criticism combined with leniency when assessing the work of other scholars. The text is based on earlier studies dedicated

KEYWORDS

Józef Jan Miąso,
scientific biography,
history of education
and upbringing,
scientific research,
teaching history of
education

SŁOWA KLUCZOWE

Józef Jan Miąso,
biografia naukowa,
historia oświaty
i wychowania, badania
naukowe, nauczanie
historii wychowania

¹ Tekst powstał z okazji 95. rocznicy urodzin Profesora Józefa Jana Miąso, która przypadała 10 lutego 2025 roku. W trakcie ostatecznych prac redakcyjnych 11 kwietnia 2025 roku Profesor zmarł. Autorka tekstu i redaktor czasopisma zdecydowali, że treść artykułu pozostanie bez zmian.

to the Jubilarian, several of his publications and articles documenting the activities of historians of education and upbringing, and on his autobiographical study. These sources are supplemented by publications on the development of the history of education in Poland.

ABSTRAKT

Prezentowany tekst ma na celu ukazanie działalności naukowej i organizacyjnej Profesora Józefa Jana Mięso i jej znaczenia dla historii oświaty i wychowania. Artykuł powstał z okazji 95. rocznicy urodzin Profesora Mięso. W rozważaniach skoncentrowano się przede wszystkim na przedstawieniu: (1) wątków jego biografii naukowej i zawodowej, (2) jego poglądów na badanie i nauczanie historii oświaty i wychowania, (3) jego aktywności na rzecz rozwoju środowiska historyków wychowania i oceny dorobku naukowego innych badaczy. W zakończeniu podano istotne dla badaczy dziejów oświaty i wychowania wnioski wynikające z biografii Profesora.

Z analizy biografii uczonego wynika, że ważnymi zasadami dla zajmujących się poznaniem przeszłości oświatowo-wychowawczej są: rzetelność badań naukowych, troska o rozwój środowiska naukowego, krytycyzm połączony z wyrozumiałością w ocenie dorobku innych uczonych. W trakcie przygotowywania tekstu wykorzystano dotychczasowe opracowania poświęcone Jubilatowi, niektóre publikacje oraz artykuły dokumentujące działalność środowiska historyków wychowania jego autorstwa, a także opracowanie autobiograficzne. Uzupełniono je opracowaniami dotyczącymi rozwoju polskiej historii wychowania.

Wprowadzenie

Profesor Józef Jan Mięso należy do wybitnych nestorów polskiej historii oświaty i wychowania. W dniu 10 lutego 2025 roku minęła 95. rocznica urodzin Uczonego. Tekst powstał dla uczczenia tego jubileuszu. W dotychczasowym piśmiennictwie odniesienia do biografii edukacyjnej i dokonań Profesora Mięso znajdują się w opracowaniach Kaliny Bartnickiej (Bartnicka 2003: 162–168; 2004: 13–22; 2020: 7–29). Autorka ta w szczegółowy sposób omawia środowisko rodzinne Profesora, drogę edukacyjną i działalność w instytucjach naukowych Warszawy oraz aktywność na forum ogólnopolskim i międzynarodowym. Z kolei okres działalności na Uniwersytecie

Warszawskim przedstawiła w swym opracowaniu Irena Szybiak (Szybiak 2004: 213 i n.). Sylwetka Profesora została także przybliżona w publikacjach poświęconych rozwojowi historii oświaty i wychowania w Polsce (Szulakiewicz 2004a; 2006) oraz czasopismom historyczno-oświatowym (Szulakiewicz 2004b). Cennym źródłem dla poznania środowiska rodzinnego i początków edukacji jest opracowanie autobiograficzne Profesora zamieszczone na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” (Miąso 2018: 197–216; 2020: 30–53).

Profesor Józef Jan Miąso podczas jubileuszu w Pułtusku (2004 rok)
Źródło: Zbiory prywatne prof. Józefa Miąso.

Główną intencją piszącej jest ukazanie na przykładzie biografii naukowej Profesora Józefa Miąso, co oznacza być profesorem odpowiedzialnym za dyscyplinę naukową, którą się prezentuje, oraz jakie należy podejmować działania naukowe i organizacyjno-naukowe dla jej rozwoju. Nie mniej ważną kwestią jest podkreślenie aktywności na rzecz dbałości o rozwój środowiska naukowego dyscypliny, w tym przypadku historii oświaty i wychowania. W trakcie opracowywania tekstu wykorzystano niektóre publikacje Jubilata oraz artykuły dokumentujące działalność środowiska historii wychowania jego autorstwa. W tekście zamieszczono również wątki autobiograficzne autorki artykułu oraz wykorzystano źródła znajdujące się w jej archiwum prywatnym. Są one swego rodzaju świadectwem, a zarazem wyrazem wdzięczności za możliwość korzystania z wiedzy dotyczącej rozumienia badań historyczno-pedagogicznych i podejścia do problemu działalności organizacyjno-naukowej, które to autorka artykułu uzyskała dzięki ponad dwudziestopięcioletnim kontaktom z Profesorem. Artykuł nie jest systematycznym opracowaniem biografii naukowej Józefa Miąso, jest jedynie jej zarysem.

Profesor Józef Jan Miąso – wątki biografii naukowej i zawodowej

Józef Miąso urodził się 10 lutego 1930 roku w Witkowicach. Po ukończeniu szkoły średniej rozpoczął studia uniwersyteckie. Jest absolwentem dwóch uniwersytetów, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL) i Uniwersytetu Warszawskiego (UW). Warto nadmienić, że studiując na UW historię uczestniczył w seminariach takich profesorów, jak: Stanisław Herbst (1907–1973), Rafał Gerber (1909–1981), Henryk Jabłoński (1909–2003) (Bartnicka 2004: 16). Jubilat podał w swoim życiorysie i przyznawał w rozmowach podczas różnych spotkań naukowych, że historią oświaty i wychowania zainteresował go profesor Henryk Jabłoński, promotor pracy magisterskiej na UW (Archiwum prywatne W. Szulakiewicz, Życiorys Profesora). Studia historyczne na UW ukończył w 1955 roku. 1 kwietnia 1955 roku rozpoczął pracę w Pracowni Dziejów Oświaty PAN. W roku 1959 otrzymał stopień doktora nauk humanistycznych. Siedem lat później (w 1966 roku) uzyskał stopień doktora

habilitowanego. Kolejne awanse naukowe Jubilata przypadają na rok 1972, kiedy to zostaje mianowany profesorem PAN, a w 1973 roku profesorem UW. W swym życiorysie podał, że jego specjalność naukowa to: historia wychowania, pedagogika porównawcza oraz historia instytucji oświatowych.

W niedługim czasie po uzyskaniu samodzielności naukowej, bo już w roku 1968 został mianowany kierownikiem Pracowni Dziejów Oświaty PAN, pełniąc ową funkcję do 1974 roku. To w tym roku Pracownia Dziejów Oświaty PAN została przemianowana na Zakład Historii Nauki Oświaty i Techniki PAN. Na stanowisku kierownika tej jednostki prof. Miąso pozostał do roku 1977. Dalsza zmiana organizacyjna jednostki naukowo-badawczej PAN zajmującej się historią oświaty i wychowania oraz nauki nastąpiła w 1977 roku. W miejsce Zakładu Historii Nauki Oświaty i Techniki PAN powołano Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, pozostawiając prof. Miąso jej dyrektorem aż do roku 1989. Równoległe z pracą w PAN w 1973 roku został zatrudniony na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie pracował do roku 1991 (Szybiak 2004: 217 i n.). Kolejnym miejscem jego działalności akademickiej była Wyższa Szkoła Humanistyczna w Puławach. Tu został zatrudniony w 1994 roku (Archiwum prywatne W. Szulakiewicza: Życiorys Profesora).

Z działalnością organizacyjno-naukową i dydaktyczną prof. Miąso łączył aktywność pisarską. Przy czym trzeba podkreślić, że powstanie jego prac poprzedzały liczne kwerendy archiwalne i biblioteczne w archiwach polskich, jak i zagranicznych. Na jego dorobek naukowy składają się publikacje różnorodnie tematycznie. Wśród publikacji książkowych Jubilata należy wymienić: *Uniwersytet dla wszystkich*, Seria: Monografie z Dziejów Oświaty, t. 3 (Warszawa 1960), *Józef Krzywicki. Działalność i ideologia oświatowa* (Warszawa 1964), *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915* (Wrocław 1966), *Dzieje oświaty polonijnej w Stanach Zjednoczonych* (Warszawa 1970), *Szkolnictwo zawodowe w Polsce w latach 1918–1939* (Wrocław 1988), *Studia z dziejów edukacji. Wybór* (Warszawa 1994), *Wybrane prace z historii wychowania XIX i XX wieku* (Warszawa 1997).

Do znaczących publikacji omawianego Profesora należy zaliczyć te, które są opracowaniami podręcznikowymi z zakresu historii wychowania, adresowanymi do studiujących dzieje oświaty i wychowania. W tym zakresie ważny pozostaje jego wkład w powstanie

dwutomowego podręcznika pt. *Historii wychowania*, zredagowanego przez Łukasza Kurdybachę, w którym opublikował trzy rozdziały. Sam Jubilat jest redaktorem dwutomowego podręcznika pt. *Historia wychowania. Wiek XX*, opublikowanego w 1980 roku i mającego dwa kolejne wydania w latach 1981 i 1984.

Ważnym wydawnictwem w bibliografii prac naukowych Profesora jest przygotowanie do druku trzytomowego wyboru pism Łukasza Kurdybachy, pt. *Pisma wybrane*, t. 1–3 (Warszawa 1976), który poprzedził wstępem. Wprowadzenie do wyboru pism Kurdybachy jest solidnym studium biograficznym jego mistrza. Dając ogólny ogląd dorobku naukowego Kurdybachy, prof. Miąso zwrócił też uwagę na jego działalność organizacyjno-naukową. Na liście opracowań z lat 1958–2003 uwagę zwracają liczne recenzje (Bartnicka 2004: 23–43). Ich lektura może stanowić także dzisiaj wzorzec dla piszących tego typu teksty. Wymienione wyżej publikacje służą jedynie jako egzemplifikacja aktywności pisarskiej Profesora, natomiast szczegółowy wykaz prac Jubilata za lata 1958–2003 znajduje się w księdze pamiątkowej jemu dedykowanej (Bartnicka 2004: 23–34). Przy czym w kolejnych latach liczba publikacji zwiększała się, gdyż Profesor nadal wypowiadał się na ważne tematy z dziejów oświaty i wychowania.

Na uwagę w biografii naukowej i zawodowej omawianego uczonego zasługuje także jego działalność redakcyjna dotycząca czasopism i serii wydawniczych związanych z historią oświaty i wychowania. Z czasopismem „Rozprawy z Dziejów Oświaty” był praktycznie związany od samego początku jego powstania. W latach 1959–1972 pełnił funkcję sekretarza, następnie był jego redaktorem (1974–2009) (Szulakiewicz 2004: 45–52). Ponadto jako redaktor był odpowiedzialny za takie wydawnictwa PAN, jak „Archiwum z Dziejów Oświaty” i „Monografie z Dziejów Oświaty”. Przez wiele lat brał również udział w pracach redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”.

Profesor Miąso należał do grona członków Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów Naukowych w V kadencji tego organu (Sitek 2020: 153). Historia oświaty i wychowania miała w jego osobie swojego reprezentanta.

Problem badania i nauczania historii oświaty i wychowania

Dla zobrazowania sposobu w jaki Profesor pojmuje historię wychowania warto przytoczyć opinię Bartnickiej: „Profesor Miąso ma rozległą wiedzę i zdrowy rozsądek, umiejętność dostrzegania problemów badawczych, śmiałość i łatwość formułowania tematów. Historię wychowania podejmuje szeroko i porównawczo, jako dzieje praktyki, teorii i organizacji oświaty i wychowania, w ich społeczno-kulturowym oraz ekonomiczno-politycznym kontekście” (Bartnicka 2004: 21). Takie rozumienie tej dyscypliny znalazło wyraz w jego licznych wypowiedziach. Nadmienię, że poglądy Jubilata na badanie i nauczanie historii wychowania można odtworzyć odwołując się do tekstów publikowanych głównie (choć nie tylko) w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” i „Rozprawach z Dziejów Oświaty”. Są one zapisem debat na ten temat, w których Profesor brał udział. Debaty te odbywały się w latach 1972–1985². Ujmując rzecz chronologicznie, warto się odnieść do wybranych postulatów dotyczących badań naukowych zawartych w kilku jego wypowiedziach (Miąso 1974, 1977, 1978, 1981) oraz nauczania historii wychowania (Miąso 1971, 1972).

Józef Miąso troszczył się o popularyzację wiedzy historyczno-pedagogicznej, dlatego że znał jej wartość i znaczenie w kształceniu pedagogicznym. W tym zakresie wypowiedział wiele postulatów (Miąso 1971: 10). Jednym z ważniejszych był jego projekt odnoszący się do podręczników i wydawnictw pomocniczych w nauczaniu tego przedmiotu. Przedstawił go uczestnicząc w dyskusji dotyczącej przygotowania podręczników do historii wychowania, podczas której wygłosił referat wprowadzający pt. *O potrzebie przygotowania nowych podręczników historii wychowania oraz wydawnictw pomocniczych* (Miąso 1972: 649–654)³.

2 W rozważaniach na temat badania nauczania historii wychowania w poglądach Józefa Miąso będę się odwoływać do publikacji prac wykazanych w bibliografii niniejszego artykułu.

3 Ponadto udział w dyskusji wzięli m.in: F. Araszkiewicz, M. Chamcówna, J. Chodakowska, J. Dobrzański, J. Dybiec, F. Filipowicz, Z. Grot, J. Hulewicz, J. Krasuski, K. Kubik, J. Legowicz, J. Maternicki, S. Mauersberg, S. Michalski, T. Musioł, W. Nowacka, T. Nowacki, J. Schoenbrenner, S. Wołoszyn, R. Wroczyński, J. Żarnowski.

Przede wszystkim przedstawił swój pogląd na to, jakie zadania powinien spełniać podręcznik i jakie zawierać treści. Ważną propozycją, którą przedstawił dyskutantom, była potrzeba przygotowania syntezy dziejów oświaty polskiej. Dla zilustrowania poglądów na ten temat odwołajmy się do jego słów określających zadania podręczników do nauczania tego przedmiotu: „Najogólniej pojętym zadaniem podręcznika historii wychowania jest ukazanie genezy i ewolucji myśli pedagogicznej oraz praktyki wychowawczej na tle zmian zachodzących w rozwoju społeczeństwa i jego kultury. Podręcznik powinien dawać czytelnikowi niezbędną sumę wiedzy, uczyć go naukowego, historycznego myślenia, a tym samym ułatwiać rozumienie współczesnych problemów oświaty i wychowania. Wzbogaca on ponadto erudycję swego odbiorcy, zaznajamiając go z genealogią pojęć, instytucji i kierunków pedagogicznych” (Miąso 1972: 650). Zgłosił również kilka uwag dotyczących ważnych treści i wymieniał m.in. takie obszary treściowe, jak: dzieje myśli pedagogicznej, dzieje praktyki wychowawczej i osiągnięć nauk pedagogicznych, sugerując ich racjonalne połączenie. Jego zdaniem podręcznik powinien łączyć nowatorstwo pedagogiczne ze wskazaniem źródeł i zapożyczeń. Ważną kwestią w wygłoszonym referacie było stwierdzenie, czym podręcznik nie powinien być. Oto co twierdził: „Podręcznik nie może być rejestrem wszystkich zjawisk i faktów przeszłości. Lecz powinien obrazować rozwój idei i tendencji, które znamionowały rzeczywisty postęp” (Miąso 1972: 650). W wystąpieniu tym wskazał ponadto inne źródła pomocnicze w nauczaniu historii wychowania, dające wiedzę m.in. z zakresu myśli pedagogicznej. Zaliczył do tych wydawnictw: opracowania monograficzne różnych kierunków pedagogicznych, prace z serii „Biblioteka Klasyków Pedagogiki”, opracowania dotyczące dziejów oświaty regionalnej, biografie zasłużonych pedagogów, nauczycieli, działaczy oświatowych i wreszcie wydawnictwa o charakterze słownikowym i encyklopedycznym. Te kryteria zapewne towarzyszyły Jubilatowi kiedy redagował *Historię wychowania. Wiek XX*. Mówiąc o udziale Profesora w przygotowaniu podręczników do studiowania historii wychowania, należy przypomnieć, że był recenzentem wydawniczym dwutomowej *Historii wychowania* opublikowanej przez Wydawnictwo WAM. Autorem pierwszego tomu był Stanisław Litak (Litak 2005), drugiego zaś Jan Draus i Ryszard Terlecki (Draus, Terlecki 2005).

Na kwestie związane z prowadzeniem badań naukowych Jubilat patrzył z perspektywy ważności danej problematyki i możliwości dalszych badań. Jako przykład można przywołać propozycje dotyczące badań komeniologicznych zawarte w referacie wygłoszonym podczas konferencji w 1975 roku (Miąso 1977: 165–169). Doceniając dotychczasowy stan badań nad życiem i poglądami Jana Amosa Komeńskiego, proponował nowe kierunki badań, takie jak: filozofia Komeńskiego i jego poglądy na świat człowieka i świat przyrody, recepcja myśli Komeńskiego w różnych krajach, warsztat naukowy Komeńskiego, określenie jego miejsca w historii nauki, jego kontynuatorów i modyfikatorów jego myśli. W tym miejscu trzeba stwierdzić, że postulaty te były realizowane w kolejnych latach przez historyków pedagogiki z UW.

Innym przykładem w obszarze projektowania dalszych badań nad określonym tematem była jego wypowiedź na temat badań tajnej oświaty w Polsce w czasie II wojny światowej. Zaznaczając, że niekiedy badacz tego okresu ma problemy ze znalezieniem źródeł, odniósł się również do dorobku w tym obszarze, twierdząc, że istnieje potrzeba podejmowania innych tematów mówiących o tajnym nauczaniu. Do ważniejszych zaliczył badania następujących zagadnień: polityka oświatowa okupanta i jej konsekwencje, jawne nauczanie w tym okresie i jego znaczenie, rola rodziny w organizacji tajnego nauczania, tajne nauczanie a kształtowanie patriotycznej postawy uczniów. Kończąc swą wypowiedź na ten temat stwierdzał: „Opowiadam się za ukazywaniem tragicznych skutków hitlerowskiej polityki oświatowej, których tajna edukacja w pełni zlikwidować nie mogła. Należy w mym przekonaniu ukazywać też straty w dziedzinie szkolnictwa, męczeństwo szkoły, dzieci i nauczycieli” (Miąso 1978: 473).

Intersujący był jego głos w dyskusji na temat roli badań regionalnych. Podając wartościowe poznawczo przykłady opracowań z tego zakresu, podniósł kwestie ważności tego typu badań. Według niego: „Badania regionalne oprócz walorów poznawczych mają również znaczenie wychowawcze, gdyż wzbogacają tradycje środowisk lokalnych, zwłaszcza miast, miasteczek, oraz wsi, pogłębiając zarazem integrację kulturalną społeczności lokalnych” (Miąso 1981: 207). Oceniając ówczesny dorobek na temat historii oświaty regionalnej, był zdania, że w tego rodzaju pracach ich autorzy za mało posługują się teorią oraz zbyt rzadko odwołują się do osiągnięć i metodologii

badan innych dyscyplin, zwłaszcza socjologii. Według niego socjologia wskazuje, jak należy badać zjawiska i procesy społeczne i ich oddziaływanie na człowieka. Bez analizy zjawisk społecznych, jego zdaniem, nie można ukazać i właściwie ocenić na przykład zjawiska wzrostu zainteresowania oświatą i kulturą warstwy chłopskiej. Dlatego zalecał, aby dla podniesienia naukowej wartości przygotowywanych publikacji korzystać z prac takich socjologów, jak: Ludwik Krzywicki, Józef Chałasiński czy Stefan Czarnowski.

Tylko z tych przytoczonych powyżej postulatów badawczych Józefa Miąso można odczytać z jaką łatwością formułował nowe tematy badawcze, wychodząc zawsze od oceny stanu badań na określony temat. Wskazywał także najpilniejsze potrzeby badawcze z zakresu dziejów oświaty i wychowania. Podkreślić trzeba, że wykorzystywał każdą okazję, aby zaproponować nowe i ważne kierunki badań. Niech przykładem będzie jego głos w czasie walnego zebrania Towarzystwa Historii Edukacji (THE) w 2002 roku. Wówczas, nakreślając swoją wizję działalności Towarzystwa, przedstawił propozycje ważnych problemów badawczych. Wśród nich m.in. takie tematy, jak: miejsce edukacji w małej ojczyźnie, polityka oświatowa w II RP czy historia pedagogiki.

Jego ważną cechą jako uczonego była dbałość o rzetelność powstających prac naukowych, a w szczególności tych na temat rozwoju historii oświaty i wychowania. Można to było zauważyć w jego podejściu do pełnienia roli recenzenta wydawniczego lub konsultanta powstających opracowań. Mogę to potwierdzić na swoim przykładzie. Ze względu na fakt, iż moje prace awansowe i znaczna część dorobku naukowego dotyczyła rozwoju polskiej historii wychowania, jej twórców, procesu instytucjonalizacji, czasopism historyczno-oświatowych, publikacje te były konsultowane lub recenzowane wydawniczo przez Profesora. Mogę jednoznacznie powiedzieć, że otrzymałam od niego dużą pomoc służącą rzetelnemu opracowaniu wydawnictw na temat polskiej historii wychowania i środowiska historyków oświaty i wychowania. Moje prace powstawały więc dzięki zawartym w jego opiniach wydawniczych wskazówkom, które pozwoliły mi uzupełnić wiedzę na temat stanu badań i uwarunkowań funkcjonowania instytucji czy biografii uczonych. Przykładem może być opracowanie pt. *Historia wychowania 1995–2004. Środowisko – kierunki badań – perspektywy rozwoju* (Szulakiewicz 2004a: 59–76). Konsultacje z osobą,

która doskonale знаła środowisko i dorobek naukowców zajmujących się historią wychowania, okazały się w tym wypadku niezbędne. Przygotowałam to opracowanie uwzględniając wiele uwag Profesora. Dzięki temu powstało obszerne omówienie rozwoju historii wychowania w latach 1995–2004. Musiałam je jednak skrócić, gdyż okazało się, że jest zbyt obszerne w porównaniu do opracowań przygotowanych przez przedstawicieli innych subdyscyplin pedagogicznych. Drugim wydawnictwem, którego opublikowanie wymagało konsultacji z Profesorem Józefem Miąso, był tekst poświęcony „Rozprawom z Dziejów Oświaty” (Szulakiewicz 2004), czyli periodykowi redagowanemu przez Profesora przez ponad 35 lat. W ocenionym przez niego maszynopisie pracy znalazłam wiele uwag, korekt i podpowiedzi, dzięki czemu mogłam odtworzyć rzetelny obraz funkcjonowania tego czasopisma, jego twórców i autorów publikujących wyniki swoich prac na jego łamach. Wreszcie ogromną pomocą Profesor służył w procesie powstawania i opracowywania biogramów do *Słownika biograficznego polskiej historii wychowania*, który redagowałam wspólnie z prof. Andrzejem Meissnerem (Meissner, Szulakiewicz 2008: 921). Pan Profesor był także recenzentem wydawniczym mojej tzw. pracy profesorskiej (Szulakiewicz 2006) oraz opiniującym mój dorobek w związku ze staraniami o tytuł naukowy jako członek Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów Naukowych. Po otrzymaniu informacji o uzyskaniu tytułu Profesor przesłał mi przepiękne gratulacje⁴.

Moja współpraca, a głównie konsultacje z Profesorem Józefem Miąso nad wydawnictwami dotyczącymi środowiska historyków wychowania i rozwoju historii wychowania, nauczyła mnie wiele. Przede wszystkim nabrałam przeświadczenia, że powstające, nowe publikacje muszą się rozpoczynać od określenia stanu badań na podejmowany temat i powinny być solidnie udokumentowane źródłowo.

4 Archiwum prywatne W. Szulakiewicz, List z 25 listopada 2007 r. W liście Profesor napisał: „Serdecznie dziękuje za miłą wiadomość, która mnie bardzo uradowała. Tytuł profesora już dawno się Pani należał”.

Rozwój środowiska historyków wychowania i ocena osiągnięć badawczych

Profesor troszczył się o rozwój i jedność środowiska historyków oświaty i wychowania. Zabiegał o to, aby wprowadzać polską historię wychowania na arenę międzynarodową. Przejawem jego starań w tym zakresie były pomysły i inicjatywy dotyczące instytucjonalizacji historii wychowania. Przykładem był jego udział w pracach nad stworzeniem organizacji zrzeszającej środowisko historyków wychowania. Pierwszą inicjatywą, w powstaniu której uczestniczył, była organizacja o charakterze międzynarodowym. Profesor był bowiem współzałożycielem ISCHE, czyli The International Standing Conference for the History of Education i członkiem władz pierwszej kadencji (Archiwum prywatne W. Szulakiewicz, Życiorys Profesora). Uczestniczył w kilku kolejnych konferencjach organizowanych przez ISCHE. Warto przypomnieć, że w 1980 roku odbyła się w Jabłonie międzynarodowa konferencja z inicjatywy Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN (Miąso 1983: 93–105). W dość obszernym opisie tej konferencji znajdziemy nie tylko omówienie przebiegu tego wydarzenia naukowego, ale i historię międzynarodowego ruchu badaczy dziejów oświaty. Kolejna jego inicjatywa odnosząca się do integracji historyków wychowania, przyjęta przez polskie środowisko z uznaniem, dotyczyła powstania polskiej organizacji zrzeszającej historyków oświaty i wychowania. Miało to miejsce w 2000 roku podczas konferencji naukowej. Mowa o Towarzystwie Historii Edukacji (Bartnicka 2004: 20; Fijałkowski 2000: 215). Warto nadmienić, że Profesor nie zgodził się być przewodniczącym organizacji, której sam był inicjatorem.

Profesor Józef Miąso podczas wręczania dyplomu Honorowego Członka Towarzystwa Historii Edukacji. Na zdjęciu do lewej: prof. Józef Miąso, prof. Władysława Szulakiewicz, prof. Wiesław Jamrożek
Źródło: Zbiory prywatne prof. Józefa Miąso.

Profesor w swych publikacjach pokazywał, jak ważna dla każdej dyscypliny jest jej instytucjonalizacja, a dla środowiska naukowego – integracja. Jednoznacznym potwierdzeniem, może nie tyle troski o samą instytucjonalizację, ile tego, jakie znaczenie dla dyscypliny ma instytucjonalizacja, są informacje zawarte w tekstach sprawozdań i opracowań na temat Pracowni Dziejów Oświaty i Instytutu Historii Nauki PAN (Miąso, Bińkowska 1984; Miąso 1986, 1988, 2000 i 2004). Profesor dokumentował funkcjonowanie tych instytucji, w których sam pracował oraz którymi kierował. Wskazywał na prowadzone w nich badania naukowe, aktywność funkcjonowania wybitnych profesorów i młodszych pracowników nauki. Były to jednostki naukowe, które zajmowały się historią oświaty, wychowania i nauki. Odegrały one ważną rolę w rozwoju dyscypliny. Dobitnie wypowiedział się na temat integracji środowiska podczas II walnego zebrania THE w dniu 19 grudnia 2001 roku, kiedy to wystąpił

z wnioskiem organizowania przez członków THE wspólnych inicjatyw badawczych i konferencji (Archiwum prywatne W. Szulakiewicz, Protokół z II walnego zebrania THE).

Jubilat ma duże zasługi jako promotor i recenzent prac doktorskich, recenzent prac habilitacyjnych czy recenzent w przewodach profesorskich, przyczyniając się tym samym do rozwoju środowiska. Przykładowo uczestniczył w awansach naukowych m.in.: Katarzyny Buczek, Janiny Chodakowskiej, Jana Drausa, Wandy Garbowskiej, Janiny Kamińskiej, Hanny Markiewicz, Bożeny Michalik, Janiny Płazy, Joanny Schiller, Jadwigi Sutyły, Kazimierza Szmyda, Władysławy Szulakiewicz, Ryszarda Terleckiego, Leszka Zasztowta. Wielką pomocą służył w powstawaniu prac doktorskich i habilitacyjnych m.in. Kaliny Bartnickiej, Ireny Szybiak, Ryszarda Terleckiego (Bartnicka 2004: 21). Po śmierci Kurdybachy przejął jego przewody doktorskie, które zakończyły się sukcesem. W tej grupie byli następujący doktoranci: Henryk Smyczyński, Alicja Składowa, Marian Balcerek (Szybiak 2004: 218). Jako członek Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów Naukowych był recenzentem i superrecenzentem wielu wniosków o tytuł naukowy profesora. Był również recenzentem wydawniczym wielu prac naukowych. W kwestii oceny dorobku innych badaczy podzielałam opinię Bartnickiej, która napisała: „Słynie z tego, że jest surowy w opiniach, ale potrafi także bronić spraw, gdy uważa, że oceny innych recenzentów są niesprawiedliwe” (Bartnicka 2004: 21).

Tym, co mi utkwiło w pamięci z rozmów z Profesorem i z lektury jego tekstów dotyczących dorobku i biografii naukowych innych uczonych, poza ich wartością poznawczą, jest jego stosunek do dorobku innych badaczy i ich działalności. Bardzo cenił i odnosił się z uznaniem do tych badaczy, którzy wraz z nim tworzyli środowisko naukowe. Ze szczególną empatią odnosił się do swych uczniów i młodszych badaczy wywodzących się ze środowiska warszawskiego. Kiedy konsultowałam z nim niektóre ze swoich prac, Profesor przypominał też zasłużonych badaczy tworzących środowisko Polskiej Akademii Nauk w pierwszych latach jej funkcjonowania. Wiele dowiedziałam się podczas jednej z takich rozmów np. o Ludwiku Chmaju i jego pracy w Pracowni Dziejów Oświaty PAN. Natomiast w kontekście współpracy ze środowiskiem ogólnopolskim mówił o zasługach powszechnie znanych starszemu pokoleniu historyków

wychowania, których możemy uznać za twórców polskiej historii oświaty i wychowania w różnych polskich ośrodkach uniwersyteckich. Oto kilka przykładów.

O Łukaszu Kurdybasze, swoim mistrzu, napisał: „Profesor Łukasz Kurdybacha był uczonym o niezwykle szerokich zainteresowaniach badawczych. Należał on do najwybitniejszych znawców kultury i pedagogiki staropolskiej. [...] We wszystkich pracach analizował przede wszystkim te nurty, które znamionowały postęp w rozwoju kultury i praktyki oraz teorii wychowania. Tego rodzaju podejście do pracy badawczej starał się również zaszczyć swoim uczniom”. Wymieniając jego uczniów (Irena Szybiak, Kamila Bartnicka, Tadeusz Mizia, Józef Krasuski, Łucja Borodziej i in.), podkreślał, że był im pomocny w ich rozwoju naukowym.

Z ogromnym szacunkiem odnosił się do twórczości i osoby Mariana Falskiego (1881–1974), autora *Elementarza* (Miąso 1997: 127–141; 2005: 25–30). W kontekście jego związków z PAN pisał: „Profesor Falski odegrał ważną rolę w rozwoju Pracowni Dziejów Oświaty. Był głównym organizatorem zakończonego w 1956 roku konkursu na pamiętniki nauczycieli i działaczy oświatowych. Zapoczątkował rzetelne badania nad funkcjonowaniem systemu oświatowego w PRL, których wyniki często odbiegały od optymistycznego obrazu narzuconego przez oficjalną propagandę” (Miąso 2004: 36–40). Dodawał ponadto, że przyczynił się do powstania wielu prac naukowych, w tym także jego pracy doktorskiej. Nazwał Falskiego przyjacielem i powiernikiem młodych adeptów nauki.

We wspomnieniu o Ryszardzie Wroczyńskim (1909–1987) wskazał na istotne elementy jego drogi naukowej, związek z mistrzynią Heleną Radlińską oraz współpracę z Pracownią Dziejów Oświaty PAN (Miąso 1999: 53–56). Docenił udział Wroczyńskiego w swych awansach naukowych: „W 1959 roku był recenzentem mojej pracy doktorskiej. Zawsze będę pamiętał, że wszystkie moje ważniejsze publikacje naukowe były recenzowane w czasopiśmie naukowych przez niego właśnie. Pod koniec życia zdążył napisać jeszcze opinię o całym moim dorobku naukowym, która przyczyniła się do nadania mi tytułu profesora zwyczajnego” (Miąso 1999: 54). Tak jak w przypadku innych uczonych, dodał wzmiankę o niekonwencjonalnych spotkaniach z profesorem: „Moje częste spotkania z profesorem, odbywane również w bramie jego domu przy Krakowskim Przedmieściu, gdzie

zatrzymywałem go podążającego do Biblioteki Uniwersyteckiej, dawały mi bardzo wiele, ubogacały wewnętrznie” (Miąso 1999: 55–56).

Profesor zawsze z wielkim uznaniem wypowiadał się o Kamilli Mrozowskiej (1917–2002), o jej pracach naukowych i udziale w dyskusjach nad kierunkami badań historyczno-oświatowych i nauczaniem historii pedagogiki. O jej współpracy z Pracownią Dziejów Oświaty PAN Józef Miąso pisał: „W końcu lat sześćdziesiątych do Rady Naukowej Pracowni weszła prof. Kamilla Mrozowska, pozostając do dnia dzisiejszego najwierniejszą przyjaciółką pracowników i orędowniczką Pracowni, nie tylko na forum Akademii, lecz i w różnych wypowiedziach na zebraniach naukowych oraz w artykułach zamieszczanych na łamach specjalistycznych czasopism” (Miąso 2000: 124.). Wiele pięknych słów wypowiedział o „Pierwszej Damie Polskiej Historii Wychowania”, jak nazywał Mrozowską prof. Czesław Majorek, gdy uczestniczyliśmy w jej ostatnim pożegnaniu i wracaliśmy pociągiem z pogrzebu. Profesor wracał do Warszawy, a ja do Torunia. Mówił o jej postawie w trudnych sytuacjach mających miejsce w środowisku, dyskusjach nad ważnymi zagadnieniami dotyczącymi badania i znaczenia historii wychowania w edukacji pedagogów. Podkreślał w swych wspomnieniach jej niebywałą kulturę akademicką.

Ze szczególną atencją odnosił się do swego kolegi Stanisława Litaka (1932–2010). Doceniał jego zasługi tak naukowe, jak i organizacyjne. W tekście zamieszczonym w księdze poświęconej Litakowi napisał: „Staszek był człowiekiem wyjątkowej pracowitości. Mimo iż nigdy nie cieszył się dobrym zdrowiem. [...] Przysporzył on polskiej nauce i Kościołowi wiele dzieł nieprzemijającej wartości. Był nade wszystko szlachetnym człowiekiem”. Dodawał, że z jego książek korzysta ku wielkiemu pożytkowi. Uważał, że bardzo istotne są jego zasługi w budowaniu ośrodka badań historyczno-oświatowych na KUL (Miąso 2011: 108–109). Bardzo pozytywnie odnosił się też do badań prowadzonych przez swoich uczniów.

Z wielkim szacunkiem Profesor mówił o współpracy i dokonaniach naukowych o. Ludwika Grzebienia SJ (1939–2020). Liczył się z jego opiniami na temat jakości opracowań naukowych innych badaczy. Sama tego doświadczyłam publikując jedną ze swoich prac w Wydawnictwie WAM. Z wielkim smutkiem przyjął wiadomość o śmierci o. Ludwika, co nastąpiło 30 marca 2020 roku. Gdy otrzymał

informację o jego śmierci, pytał jaką formę przyjmie jego ostatnie pożegnanie, był to bowiem czas szalejącej pandemii. Transmisja Mszy św. żałobnej odbyła się za pośrednictwem strony internetowej jezuickiej Bazyliki Najświętszego Serca Pana Jezusa. Dowiedziawszy się, że będzie możliwość „zdalnego” uczestnictwa w pogrzebie o. Grzebienia, poczynił wiele starań, aby mógł choć w taki sposób oddać hołd wybitnemu uczonemu i duchownemu. Pomocna wielce w tym była jego żona, profesor Teresa Zaniewska. Msza pogrzebowa śp. o. Ludwika Grzebienia SJ miała miejsce 3 kwietnia 2020 roku. Profesor już rano w tym dniu zadzwonił do mnie, aby się upewnić w sprawie szczegółów technicznych związanych z możliwością skorzystania z transmisji internetowej uroczystości pogrzebowych. Po zakończonym nabożeństwie wymieniliśmy jeszcze kilka słów. Profesor zapytał o dalszą część uroczystości pogrzebowych i dodał z żalem, że szkoda, iż nie może odprowadzić o. Ludwika na miejsce wiecznego spoczynku.

Z przytoczonych powyżej opinii prof. Józefa Miąso o innych przedstawicielach środowiska naukowego jasno wynika, że patrzył on na uczonych nie tylko przez pryzmat ich dokonań naukowych czy ich znaczenia w świecie nauki, ale równie ważne były dla niego osobiste relacje z innymi, w tym także z młodszymi pracownikami nauki. Z jego opisu biografii naukowych można by stworzyć pewien wzorzec mistrza dla młodych adeptów nauki. Kreślił biografie uczonych, wskazując na ważne cechy ich osobowości i w życiu, i w nauce. Na istotę takiego właśnie postrzegania przez Profesora innych uczonych wskazywała Bartnicka: „Jest ogromnie wyczulony na kwestie etyczne związane z godnością człowieka nauki, profesora. Żąda szacunku dla dyscypliny naukowej, którą reprezentuje, i dla uprawiających ją ludzi” (Bartnicka 2004: 21). Z tą opinią trzeba się zgodzić.

Mogę też stwierdzić, że Profesor zawsze wypowiadał się z uznaniem o dorobku naukowym profesorów młodszej generacji historii oświaty i nauki, m.in.: Jana Drausa, Joanny Schiller, Ryszarda Terleckiego, Leszka Zasztowta i wielu innych młodszych badaczy przeszłości oświatowo-wychowawczej. Cieszył się, że obejmowali ważne stanowiska i funkcje w życiu naukowych i społecznym. Chociaż równocześnie dodawał, że pełnienie przez nich licznych funkcji jest przeszkodą w ich rozwoju naukowym (Archiwum prywatne W. Szulakiewicz, Tekst referatu o historii wychowania 1995–2004).

Uwagi końcowe

Profesor Józef Jan Miąso swoją aktywnością obejmował wszystkie obszary życia naukowego, jakie mogą być udziałem samodzielnych pracowników nauki. Cechowała go duża aktywność publikacyjna, dydaktyczna i naukowo-organizacyjna. Można powiedzieć, że w jego osobie te obszary uzupełniały się znakomicie. Z analizy biografii naukowej Profesora wynika, że osoby podejmujące badania przeszłości oświatowo-wychowawczej powinny w swoich działaniach charakteryzować się rzetelnością w prowadzonych badaniach; równie ważny jest szacunek dla dotychczasowego dorobku innych, połączony z racjonalnym krytycyzmem w jego ocenie. Z lektury licznych jego publikacji można natomiast wyprowadzić wniosek, że każda praca naukowa powinna być poprzedzona zawsze solidnymi badaniami źródłowymi, archiwalnymi i bibliotecznymi. Tylko wtedy można stwierdzić, czy nowe opracowanie tematu wnosi wkład do nauki. Nie mniej ważną sprawą dla osób reprezentujących daną dyscyplinę jest troska o rozwój środowiska naukowego. W tym zakresie Profesor ma ogromne zasługi. W mojej opinii jego biografia naukowa znakomicie ukazuje, co oznacza brać odpowiedzialność za dyscyplinę, którą się reprezentuje. A z nią łączy się szacunek do wszystkich osób, które odpowiedzialnie ją współtworzą.

Bibliografia

Archiwum prywatne Władysławy Szulakiewicz

- Życiorys Profesora
- Listy
- Recenzje prac: *Rozprawy z Dziejów Oświaty, Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956; Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*
- Protokół z posiedzenia THE 19.12.2001
- Protokół z posiedzenia KNP PAN 16.04.2004
- Tekst J. Miąso o historii wychowania w latach 1995–2004
- Zdjęcia

Bibliografia prac Józefa Miąso cytowanych w artykule

- Miąso J. (1971). *Historia oświaty i wychowania w kształceniu nauczycieli*, „Głos Nauczycielski”, nr 15, s. 10.
- Miąso J. (1972). *O potrzebie przygotowania nowych podręczników historii wychowania oraz wydawnictw pomocniczych*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4, s. 649–654.
- Miąso J. (1974). *Dyskusja nad rolą badań historycznych w prognozowaniu oświaty (udział w dyskusji)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3, s. 309–338.
- Miąso J. (1977). *Perspektywy badań komeniologicznych*, [w:] *Komeński a współczesność. Materiały Polsko-Czechosłowackiej Konferencji Komeniologicznej zorganizowanej z okazji XXX-lecia Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej*, red. T. Bienkowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 165–179.
- Miąso J. (1978). *Dyskusja nad stanem badań tajnej oświaty w Polsce w latach drugiej wojny światowej i książką: Józef Krasuski, Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, wyd. 2, Warszawa 1977, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4 s. 447–483.
- Miąso J. (1979). *Historia oświaty i wychowania oraz perspektywy jej rozwoju*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 3, s. 79–82.
- Miąso J. (1980). *Historia wychowania. Wiek XX*, t. 1–2, red. J. Miąso, wyd. 1, Warszawa: wyd. 2, Warszawa 1981, wyd. 3, Warszawa 1984.
- Miąso J. (1981). *Dyskusja nad rolą badań regionalnych dla historii oświaty (udział w dyskusji)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 2, s. 182–214.
- Miąso J. (1983). *Międzynarodowa konferencja Historyków Oświaty*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 25, s. 93–104.
- Miąso J., Bińkowska K. (1984). *Sprawozdanie z prac naukowo-badawczych Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN za rok 1983*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 3–4, s. 715–718.
- Miąso J. (1985). *Historia oświaty i wychowania (stan i perspektywy)*, [w:] *O sytuacji w naukach pedagogicznych*, red. W. Okoń, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 77–91.
- Miąso J. (1986). *Działalność Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN w latach 1984–1985*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 3–4, s. 910–928.
- Miąso J. (1989). *Działalność Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN w roku 1988*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 3, s. 719–726.
- Miąso J. (1997). *Droga Mariana Falskiego do pedagogiki*, [w:] J. Miąso, *Wybrane prace z historii wychowania XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, s. 127–141.
- Miąso J. (1999). *Wspomnienie*, [w:] *Pedagogika społeczna. Pytania o XXI wieku. Pamięć Profesora Ryszarda Wroczyńskiego*, red. A. Przecławski, W. Theiss, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, s. 53–56.

- Miąso J. (2000). *Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (1953–1974)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 40, s. 111–165.
- Miąso J. (2004). *Garsć wspomnień i refleksji*, [w:] *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1953–2003. Księga jubileuszowa z okazji pięćdziesięciolecia działalności*, red. J. Schiller, L. Zasztowt, Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN przy współpracy Retro-Art, s. 33–49.
- Miąso J. (2005). *Profesor Marian Falski jakim Go znałem*, „Nasza Rota”, nr 3–4, s. 25–30.
- Miąso J. (2011). *Moje wspomnienie o Staszku*, [w:] *Vir honestus ac bonus Stanisław Litak. 1932–2010*, red. P. Gach, M. Surdacki, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, s. 105–109.
- Miąso J. (2018). *Engraved in memory: A fragment of autobiography*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4, s. 197–216.
- Miąso J. (2020). *Moja droga do matury (1945–1950)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4, s. 30–53.

Opracowania

- Bartnicka K. (2003). *Profesor Józef Miąso – historyk wychowania i współtwórca Towarzystwa Historii Edukacji*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 17/18, s. 162–168.
- Bartnicka K. (2004). *Profesor Józef Miąso – historyk wychowania, oświaty, nauki. Uczony. mistrz, przyjaciel, kolega*, [w:] *Historia – społeczeństwo – wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Miąso*, red. K. Bartnicka i in., Pułtusk-Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, s. 13–22.
- Bartnicka K. (2020). *Profesorowi Józefowi Miąso – z okazji jubileuszu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4, s. 7–29.
- Draus J., Terlecki R. (2005). *Historia wychowania. Wiek XIX i XX*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Fijałkowski A. (2000). *Konferencja „Atlas historyczny szkół w Polsce”*, Pułtusk 22–24 lutego 2000, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 40, s. 216.
- Historia – społeczeństwo – wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Miąso*, red. K. Bartnicka i in., Pułtusk-Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2004.
- Kurdybacha Ł. (1976). *Pisma wybrane*. Wybrał i wstępem poprzedził J. Miąso, t. 1–3, Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Litak S. (2005). *Historia wychowania*, t. 1: *Do wielkiej rewolucji francuskiej*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Sitek B. (red.) (2020). *Centralna Komisja do Spraw Stopni i Tytułów (1991–2020)*, Warszawa: Centralna Komisja do Spraw Stopni i Tytułów.

- Szulakiewicz W. (2004a), *Historia wychowania 1995–2004. Środowisko – kierunki badań – perspektywy rozwoju*, „Rocznik Pedagogiczny”, t. 27, s. 59–76.
- Szulakiewicz W. (2004b). *Rozprawy z Dziejów Oświaty (1958–2002). Studium z historii czasopisma*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Szulakiewicz W. (2006). *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Szybiak I. (2004). *Katedra Historii Oświaty i Wychowania (1953–2003)*, [w:] *Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Jubileusz pięćdziesięciolecia*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 183–226.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Prof. dr hab. Władysław Szulakiewicz
 Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
 Instytut Nauk o Wychowaniu
 E-mail: wladyslawa.szulakiewicz@ignatianum.edu.pl